

Γ. ΣΕΦΕΡΗ "Επί ασπαλάθων"

Στόχοι:

α) να βιώσουν οι μαθητές την ποιητική του Σεφέρη μέσα από ένα προσιτό ποιητικό κείμενο, αλλά και τη γενικότερη πολιτική θέση του ποιητή την περίοδο της δικτατορίας

β) να αντιληφθούν οι μαθητές πως «στις δικτατορικές καταστάσεις η αρχή μπορεί να μοιάζει εύκολη, όμως η τραγωδία παραμένει, αναπότρεπτη στο τέλος».

Αφόρμηση:

- Η ερμηνευτική προσέγγιση μπορεί να συνδυαστεί με την πολιτική στάση του ποιητή τον καιρό της απριλιανής δικτατορίας. [Ανάγνωση ενός τουλάχιστον κειμένου του Σεφέρη: δημοσίευση Γενάρη '67 στη μνήμη του Γ. Θεοτοκά. «*Η συνομιλία με τον Φαβρίκιο*».
- Χρειάζεται να δοθούν εξηγήσεις για τη στάση του στα πολιτικά πράγματα του τόπου, που καλύπτουν το προηγούμενο χρονικό διάστημα αλλά και την περίοδο λίγο πριν τη δικτατορία του '67.
- Ο Γ. Σεφέρης κρατάει αποστάσεις από τα πολιτικά πράγματα, όντας κουρασμένος και αηδιασμένος από τους πολιτικούς χειρισμούς. Πιστεύει πως «*τις δικτατορίες δεν τις σταματούν τα μανιφέστα των διανοουμένων*». Εντούτοις η εύγλωττη σιωπή του μέχρι το 1970 δείχνει το δημοκρατικό του ήθος σε σχέση με άλλους διανοούμενους.

Χρόνος γραφής του ποιήματος

Ο ποιητής αναφέρει ως χρόνο γραφής την 31 Μαρτίου του 1971, ημέρα ανάβασής του στην περιοχή με τη δημοσιογράφο Αν Φιλίπ, χήρα του Ζεράρ Φιλίπ. Από το 1968-71 ο Σεφέρης έγραψε 5 ποιήματα, τα δύο εξαιτίας/ και για τη δικτατορία: α) «*Οι γάτες του Αϊ Νικόλα*», πριν από τη δημόσια δήλωσή του 27/03/1969 (καταγγελία της δικτατορίας), β) «*Επί ασπαλάθων*» και άλλο ένα ποίημα με δύο γραφές:

ΑΠΟ ΒΛΑΚΕΙΑ

Ελλάς· πυρ! Ελλήνων· πυρ! Χριστιανών· πυρ!

Τρεις λέξεις νεκρές. Γιατί τις σκοτώσατε.

Αθήνα Καλοκαίρι- Princeton N. J.

Χριστούγεννα 1968

Είναι, μάλλον, το τελευταίο ποίημα του Σεφέρη πριν από το θάνατό του. Το πρώτο χειρόγραφο είχε το τίτλο «*Παμφύλιος*». Δημοσιεύθηκε αρχικά σε γαλλική μετάφραση του ίδιου του ποιητή στην παρισινή εφημερίδα Le Monde, στις 27 Αυγούστου 1971. Η πρώτη δημοσίευση στα ελληνικά έγινε στις εφημερίδες «*Το Βήμα*» και «*Τα Νέα*» στις 23 Σεπτεμβρίου 1971, 23 ημέρες μετά το θάνατό του. Το 1976 συμπεριλαμβάνεται στο «*Τετράδιο Γυμνασμάτων Β΄*».

Καθορισμός θέματος:

Πρόκειται για μια πυκνή απόδοση του μυθικού επεισοδίου της τιμωρίας του τυράννου Παμφύλιου Αρδιαίου, που περιγράφει ο Πλάτωνας στην «Πολιτεία» του, εδάφιο 616 α. Με τον Αρδιαίο ο ποιητής κάνει αναφορά στους δικτάτορες της 21^{ης} Απριλίου 1967. Ο τίτλος, βαλμένος σε εισαγωγικά και με αποσιωπητικά δηλώνει ότι είναι μέρος από χωρίο, που το συναντάμε μέσα στο ποίημα. Η χρήση χωρίων από τα αρχαία ελληνικά είναι προσφιλής συνήθεια και του Κ. Καβάφη. Το δέσιμο του χωρίου με το ποίημα έρχεται έτσι φυσιολογικά, ανακαλώντας ένα στοιχείο εγκεφαλικό.

Το «ασπάλαθων» (ασπάλαθος) είναι το όνομα του θάμνου. Το «επί», επίρρημα, έχει κάποια φόρτιση. Σημαίνει μάλλον «πάνω στους ασπάλαθους». Πάνω, όμως, στους αγκαθωτούς αυτούς θάμνους, ότι μπει πληγώνεται ή τραυματίζεται. Από την αρχή, επομένως, έχουμε κάποια νύξη που επισημαίνει στους μαθητές, για να εξηγηθεί πιο κάτω.

Σχολιασμός

Το ποίημα αποτελείται από δυο ενότητες- επίπεδα. Ο ίδιος ο Σεφέρης το χωρίζει σε τρεις: α) 1-7 στ., β) 8-18 στ. και γ) 19-20 στ.

Α' ενότητα

*Ήταν ωραίο το Σούνιο τη μέρα εκείνη του Ευαγγελισμού
πάλι με την άνοιξη.*

*Λιγιστά πράσινα φύλλα γύρω στις σκουριασμένες πέτρες
το κόκκινο χρώμα κι ασπάλαθοι*

*δείχνοντας έτοιμα τα μεγάλα τους βελόνια
και τους κίτρινους ανθούς.*

Απόμακρα οι αρχαίες κολόνες, χορδές μιας άρπας αντηχούν ακόμη...

Ο παρελθοντικός χρόνος στην αρχή του ποιήματος δημιουργεί χρονική απόσταση από το γεγονός, έτσι το ποίημα λειτουργεί μέσω της μνήμης. Ο ποιητής

στήνει το σκηνικό του: το ωραίο Σούνιο (τοπίο), η μέρα του Ευαγγελισμού (χρόνος), η άνοιξη, τα λιγοστά πράσινα φύλλα, οι σκουριασμένες πέτρες, το κόκκινο χώμα, οι ασπάλαθοι, στο βάθος οι κολόνες του αρχαιοελληνικού ναού του Ποσειδώνα. Τοπίο λιτό, καθαρά ελληνικό.

Τρεις βράχοι, λίγα καμένα πεύκα κι ένα ρημοκλήσι

και παραπάνω

το ίδιο τοπίο αντιγραμμένο ξαναρχίζει

τρεις βράχοι σε σχήμα πύλης, σκουριασμένοι

λίγα καμένα πεύκα, μαύρα και κίτρινα...

Παρόμοια στοιχεία έχει χρησιμοποιήσει και ο Λόρδος Βύρων στο «*Δον Ζουάν*» («*Τα νησιά της Ελλάδας*»):

Στου Σουνίου θα καθίσω το μαρμάρινο βράχο,

συντροφιά μου το κύμα του Αιγαίου θα κάνω...

Το λιτό τοπίο, σύμβολο συνήθως της ελληνικής στέρησης, δίνει φόρτιση στο συναίσθημα του ποιητή και ο χώρος του Σουνίου προσφέρει ιδιαίτερη συγκίνηση. Ο ποιητής έχει δυο ερεθίσματα:

α) ένα εξωτερικό που σχετίζεται με την αιτία του περιπάτου του στο Σούνιο- το κλίμα της εποχής (εμβατήρια, παρελάσεις, πανηγυρικοί) που δημιουργούσε η δικτατορία στις εθνικές γιορτές- δε θέλει να φαρμακωθεί βλέποντας τον εξευτελισμό της εθνικής επετείου. Γι' αυτόν η μέρα σημαίνει «*όχι πανηγυρισμούς, αλλά μεταμέλεια για όσα αστόχαστα κάναμε στα χρόνια της λευτεριάς μας*» και

β) ένα εσωτερικό: *ασπάλαθοι/ δείχνοντας έτοιμα τα μεγάλα τους βελόνια/ και τους κίτρινους ανθούς* = ο γνωστός θάμνος, με την επικίνδυνη όψη, η λέξη με τις πλατωνικές διασυνδέσεις = αφορμή για τη γραφή του ποιήματος.

Αυτό δείχνει ότι ο Σεφέρης γράφει ξεκινώντας από συγκεκριμένα γεγονότα. Γι' αυτόν «*αποτελούν ημερολογιακές σελίδες, που απηχούν τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του, ενός καταπληκτικά ευαίσθητου δέκτη της*».

Λέξεις κλειδιά

α) **τοπίο-Σούνιο**: ωραίος παραδοσιακός τόπος της Αττικής με τα ερείπια του ναού του Ποσειδώνα,

β) **Ευαγγελισμός-άνοιξη**: λειτουργούν με το γνωστό εθνικό συμβολισμό της λευτεριάς, **πάλι με την άνοιξη**: φέρνει μνήμες από το δημοτικό τραγούδι «*Ακόμα τούτ' την άνοιξη/ ραγιάδες...*»,

γ) **λιγοστά πράσινα... ασπάλαθοι**: σίχοι με ένα μέτριο λυρισμό, δημιουργούν απaráμιλλη λεκτική αρμονία- τοπίο πολύ λιτό, αλλά με μεγάλη εκφραστική δύναμη, που απηχεί την πραγματική δυναμικότητα αυτού του χώρου και φυσικά του ελληνισμού, με όλες τις λανθάνουσες ιστορικές δυνάμεις της επιβίωσής του. Τη

λιτότητα αυξάνει η ύπαρξη του σφαιρικού συμβόλου της πέτρας σύμβολο σκληρότητας και αντοχής, επομένως υπομονής και εγκαρτέρησης,

σκουριασμένες: επιθετικός προσδιορισμός που υπογραμμίζει τα προηγούμενα νοήματα των συμβολισμών. Το «κόκκινο χρώμα», συνδυασμένο με την περιορισμένη βλάβιση, εκφράζει τη στέρηση και τη μοναξιά. Δυο παλιότερες αναφορές:

α) ... *Τώρα βυθίζομαι στην πέτρα.*

Ένα μικρό πεύκο στο κόκκινο χρώμα,

δεν έχω άλλη συντροφιά...

«*Μυθιστόρημα ΙΗ*»

β) ... *Πόδια γυμνά στο κόκκινο χρώμα...*

«*Ένας λόφος για το καλοκαίρι*»

«ασπάλαθοι..... ανθούς»: κατέχουν το κέντρο της ποιητικής εικόνας και νοηματικά και αισθητικά. Ένταση με πολύ επικίνδυνη όψη, όπως την παρουσιάζει το επίθετο «έτοιμα». Τα βελόνια είναι έτοιμα και προειδοποιούν τους δικτάτορες για τον εκδικητικό ρόλο που θα διαδραματίσουν στο άμεσο μέλλον (ασπάλαθοι = λαϊκά όργανα τιμωρίας, κίτρινοι = χρώμα μίσους κατά το λαό).

δ) το σκηνικό έμπνευσης επενδύει μουσικά ο 7^{ος} στίχος: «*απόμακρα*» = μακρινή ηχώ του αρχαίου κάλλους, «*ακόμη*» = παρουσία ζωής, ζώσα επιβίωση. Κλασικός ελληνικός στίχος. Η ποιητική παρομοίωση υποβάλλει μυστικά την παρουσία του Απόλλωνα: *αρχαίες κολόνες-χορδές άρπας*. Η μουσική αυτή σχετίζεται με τ' ανθρωπιστικά και δημοκρατικά μηνύματα της αρχαιοελληνικής ζωής. Πολιτισμική διαφορά ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν δηλώνουν οι αρχαίες κολόνες. Αποτελούν βαριά πολιτιστική κληρονομιά, συμβολίζουν το ισχνό και το τραγικό παρόν. Ο στίχος δεν κλείνει. Τα αποσιωπητικά τον κρατούν ανοιχτό δίνοντας διάρκεια στη μουσική και χρονική άνεση, ενώ βοηθάνε τον αναγνώστη να στοχαστεί τα παραπάνω μηνύματα του ανθρωπισμού που περιφρονεί η δικτατορία. Ανάμεσα στον ποιητή και το τοπίο δημιουργείται μια διαλεκτική σχέση- καταφεύγει σ' αυτό για να βρει κάποια ψυχική υποστήριξη κι αυτό ανταποκρίνεται με όλα τα επικαιρικά του στοιχεία (*άνοιξη-ασπάλαθοι*) και τα διαχρονικά (*αρχαίες κολόνες, σκουριασμένες πέτρες*).

Αμοιβαίες ανταποκρίσεις-αντίστοιχοι συμβολισμοί

Ελπίδες ελευθερίας = Ευαγγελισμός-άνοιξη

Ισχνό παρόν, επιβίωση = λιγοστά πράσινα φύλλα, σκουριασμένες πέτρες

Οργή, προειδοποιητική απειλή = ασπάλαθοι δείχνοντας τα μεγάλα τους βελόνια...

Πολιτιστική κληρονομιά = αρχαίες κολόνες

Περιεχόμενο πολιτιστικής κληρονομιάς = χορδές μιας άρπας αντηχούν ακόμη...

Οι αντιστοιχίες δίνουν βίαιη κινητικότητα καθώς θα εμφανιστούν σύμφωνα με τη «μυθολογική μέθοδο» του Σεφέρη και τα πρόσωπα του μύθου. Το πρώτο μέρος είναι το σκηνικό του. Το περιεχόμενο και η μορφή βρίσκονται σε πλήρη υπαινικτική ταύτιση. Στον 7^ο στίχο γίνεται περισσότερο εμφανής η ωραιότητα του Σουνίου. Το κατηγορούμενο «ωραίο» σχετίζεται όχι τόσο με τη φυσική ομορφιά του τοπίου, όσο με την ιδεολογική φόρτιση που δημιουργήσε στη συνείδηση του ποιητή.

Β' ενότητα

Γαλήνη.

- *Τι μπορεί να μου θύμισε τον Αρδιαίο εκείνον;*

Μια λέξη στον Πλάτονα θαρρώ, χαμένη στου μυαλού

τ' αυλάκια·

τ' όνομα του κίτρινου θάμνου

δεν άλλαξε από εκείνους τους καιρούς.

Το βράδυ βρήκα την περικοπή:

«τον έδεσαν χειροπόδαρα» μας λέει

«τον έριξαν χάμω και τον έγδαραν

τον έσυραν παράμερα τον καταξέσκισαν

απάνω στους αγκαθερούς ασπάλαθους

και πήγαν και τον πέταξαν στον Τάρταρο, κουρέλι».

Στην ενότητα αυτή η μυθολογική αναφορά γίνεται συγχρόνως και μετουσίωση του πλατωνικού μύθου.

Η πρώτη λέξη «**γαλήνη**» -συνδετικός κρίκος των δύο επιπέδων που τα διαρθρώνει σπονδυλωτά- σηκώνει όλο το βάρος του σφαιρικού στίχου, γιατί τα εσωτερικά στοιχεία του ποιήματος δεν επιτρέπουν ούτε για τον αναγνώστη ούτε για τον ποιητή γαλήνη αλλά ταραχή και αγανάκτηση. Γιατί σ' αυτή τη θέση η γαλήνη; Επειδή:

α) είναι τόση (και τέτοια) που συνοδεύει τον ποιητή πέρα από το συγκεκριμένο τοπίο της πρώτης παραγράφου,

β) τα αποσιωπητικά του 7^{ου} στίχου συνεχίζονται με τυπογραφικό κενό, ώστε οι συναισθηματικές απηχήσεις που προκάλεσε το τοπίο να βαθύνουν μ' αυτή τη σιωπή κι έτσι να γίνει υπαρκτή η γαλήνη,

γ) η δεύτερη παράγραφος, έτσι όπως είναι, μεταδίδει την έντασή της πιο αποτελεσματικά: αρχίζει με τη λέξη «**Γαλήνη**» και τελειώνει με τη λέξη «**κουρέλι**».

Η μουσική της άρπας, «άλλου είδους μουσική για τη γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου», από αυτή που συνήθιζαν στα χρόνια της δικτατορίας, αντηχεί και γαληνεύει. Ίσως η γαλήνη έρχεται από τον 18^ο στίχο («*τον πέταξαν στον Τάρταρο, κουρέλι*»). Πάντως η

γαλήνη δεν έρχεται από μόνον από τη φυσική εξωτερική όψη του τοπίου. Τίποτα στο ποίημα δε λειτουργεί εξωτερικά, όλα συμβολίζουν νοήματα και καταστάσεις και βρίσκονται σε ποιητική διέγερση που δε δικαιολογεί τη γαλήνη.

Κατά τον Χρ. Αντωνίου η λέξη «γαλήνη» υποδηλώνει μια κατάσταση πολύ κοντά στο θάνατο, τη γνωστή μέχρι θανάτου πνευματική ένδεια της Ελλάδας του '67 (στάση σιωπής του ποιητή και άλλων λογοτεχνών, ξεπεσμός της παιδείας, καταστροφή της γλώσσας, ρητορεία χωρίς νόημα, χαφιεδισμός). Όλα, επομένως, δημιουργούν στον ποιητή αηδία, ανυπόφορη ασφυξία –ένας ακόμη λόγος που τον εξαναγκάζει να λύσει τη σιωπή του-, τα επισημαίνει με πολλή θλίψη και τα καταγγέλλει πολλές φορές στο *Χειρόγραφο Οκτώβριος '68*.

«Λίγες μέρες αργότερα τα τάνκς και τα κανόνια της στρατοκρατίας μαράνανε τα πάντα, εκτός από το χαφιεδισμό Αυτός φούντωνε σε βαθμό ολωσδιόλου ανυποψίαστο...»

- Απόμακρη που είναι η Ελλάδα

στον Τόπο των Ελλήνων Χριστιανών».

- Έχω μια πατρίδα που για να «σωθεί», όπως λένε (αλλά από τι;) έχει βαλθεί να γεννά χαφιέδες, καταδότες...».

Γι' αυτό η λέξη «γαλήνη» αποτελεί σύμβολο πνευματικού ξεπεσμού σε διαμετρική αντίθεση με τη γεμάτη ανθρωπισμό και πνευματικό σφρίγος μουσική της «άρπας».

Ακολουθεί ένα «άστοχο» ερώτημα: «**Τι μπορεί...**» και η απάντηση από τον ποιητή. Η μετάβαση στον αρχαίο μύθο γίνεται συνειρμικά. Βλέπει τους θάμνους με τα κίτρινα λουλούδια, ξέρει το όνομα: «*ασπάλαθοι Η λέξη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα ίδια*»- ο Σεφέρης υπογραμμίζει αυτό για να συνδηλώσει την πίστη του για τη γλωσσικά και πνευματική συνέχεια της ελληνικής παράδοσης και την αμετακίνητη ηθική τάξη του κόσμου-, θυμίζει την περίπτωση του τύραννου Αρδιαίου που περιγράφει ο Πλάτωνας στην «*Πολιτεία*». Το βράδυ βρίσκει την περικοπή. Ο συνειρμός ολοκληρώνεται, το ποιητικό υλικό έχει συγκεντρωθεί. Σε έξι ημέρες έχει καταλήξει στην τελική γραφή του.

Υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ περικοπής και ποιήματος. Ο 10^{ος} στίχος, με τις πολλές συλλαβές μοιάζει να κουβαλάει τη μνήμη και τελειώνει με άνω τελεία. Αυτό έχει μεγάλη σημασία για το Σεφέρη, γιατί έτσι η εικόνα παρατείνεται και συμπληρώνεται με τους 11^ο και 12^ο στίχο. Ο 12^{ος} στίχος περιλαμβάνει δύο «*συναντήσεις φωνηέντων*» που συνεκφωνούνται:

ε- α και ο – ε/ «άλλαξε από εκείνους».

Είναι σα να ενώνονται όλα το **πρωί** της ιστορίας που ακούμε και το **βράδυ**, οι ασπάλαθοι, ξαναγυρίζουν στο κείμενο (στιχ. 13-18). Η κατακλείδα ή συμπέρασμα εκφέρεται από κάποιον αφηγητή, του οποίου την ύπαρξη δηλώνουν δύο φράσεις από πολύ νωρίτερα: «*Τι μπορεί να μου θύμισε*» και «*το βράδυ βρήκα την περικοπή*». Παράλληλα μεταβαίνει γρήγορα στον πληθυντικό «*μας λέει*», κάνοντας υπόδειξη ότι αυτό αναφέρεται σε όλους και στους Τυράννους, για να ξέρουν τι τους περιμένει. Επειδή το ποίημα αναφέρεται στη μέρα του Ευαγγελισμού, πιθανόν ευαγγελίζεται την ελπίδα της τιμωρίας.

Στο στίχο 17 προσθέτει το επίθετο «αγκαθερούς» σαν αντιστάθμισμα της φρίκης της εικόνας του πρωτότυπου, τη λέξη «κουρέλι» που φανερώνει όλη την οργή του για τους δικτάτορες και την ευχαρίστηση για το παρελθοντικό πάθημα του Αρδιαίου.

Κατακλείδα – συμπέρασμα

Έτσι στον κάτω κόσμο πλέρωνε τα κρίματά του

Ο Παμφύλιος Αρδιαίος ο πανάθλιος Τύραννος.

Ο τόνος είναι αυτός της προειδοποιητικής απειλής, που είναι και το βασικό θέμα του ποιήματος. Οι δύο τελευταίοι στίχοι φανερώνουν και την αιτία του παθήματος, με σημαντικότερη τη λέξη «**κρίματα**», ποιητική αλληγορία – ομοιότητα στην τιμωρία. Αν και η κάθαρση αρχίζει από τον 5^ο στίχο, ολοκληρώνεται σαν κατακλείδα αυστηρά ιερατική και εξιλεωτική με τους δύο τελευταίους. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στη λέξη «πλέρωνε» (και όχι πλήρωνε) που είναι λέξη λαϊκή σε χρόνο εξακολουθητικό, παρατατικό. Πλήρωνε δηλαδή συνέχεια, στους αιώνες τα κρίματά του. Το επίθετο «**πανάθλιος**» -δείχνει μια ιδιαίτερα σκληρή γλώσσα- συναντάται στους τρεις τραγικούς και σημαίνει «ο όλος άθλιος, ο λίαν δυστυχής, ο ελεεινός», στα νέα ελληνικά «ο κάκιστος, ο πανάθλιος κακούργος». Οι δύο τελευταίοι στίχοι παίζουν το ρόλο ενός επιλογικού σχολίου για την τύχη του Αρδιαίου.

Καταλήγοντας, το ποίημα βγαλμένο από την ποιητική ευαισθησία ενός μεγάλου ποιητή, δίκαιου αστού και πατριώτη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ένα αξιόλογο αντιστασιακό ποίημα, με βαθιές αντιδικτατορικές απηγήσεις, παραλληλίζοντάς το δε με το άλλο ποίημα της ίδιας περιόδου «*Οι Γάτες του Άι Νικόλα*» θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε το απόσταγμα της δημοκρατικής συνείδησης του Σεφέρη. Ο Σεφέρης χρησιμοποίησε με επιτυχία την ελλειπτική και κρυπτική-ερμηνευτική μορφή της νέας ποίησης για να περάσει πολλά μηνύματα πολιτικής αντίθεσης για ένα καθεστώς που κατέπνιγε κάθε κριτική αντίθετη με την ιδεολογία του.

Βιβλιογραφία

Χρ. Δ. Αντωνίου, «Επί ασπαλάθων...» του Γ. Σεφέρη, *Τα Εκπαιδευτικά*.

Χρ. Αντωνίου, «Μποτίλια στο πέλαγος» του Γ. Σεφέρη, περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 34 (άνοιξη 1985).

Αλεξ. Αργυρίου, *17 Κείμενα για το Γ. Σεφέρη*,

Μ. Βίττι, «Φθορά και λόγος». *Εισαγωγή στην ποίηση του Σεφέρη*, Αθήνα 1978.

Δ. Δασκαλόπουλος, *Εργογραφία Σεφέρη (1931-1979)*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1979, σ. 166.

Α. Καραντώνης, *Ο Ποιητής Γ. Σεφέρης*, Αθήνα 1971.

Ερ. Καψωμένος, «*Η συντακτική δομή της ποιητικής γλώσσας του Σεφέρη*», Θεσσαλονίκη 1975.

Ξ. Α. Κοκόλης, «Επί ασπαλάθων... 1971-1981», εφημ. *Η Αυγή*, 20.09.1981.

Κ. Μπαλάσκας, «Νεοελληνική Ποίηση», *Επικαιρότητα*, Αθήνα 1980.

Α. Στέφος, Σεφέρη, «*Επί ασπαλάθων...*», περ. *Φιλολογος*, τ. 18, Θεσσαλονίκη 1979.

---

[1] Δήλωση Γ. Σεφέρη, 28-03-1969.

[2] Γ. Σεφέρη «*Δοκιμές 2*», *Τικαρος*, Αθήνα 1974, σσ. 293-305, Φαβρίκιο αποκαλούσε ο Σ. τον Θεοτοκά.

[3] Χειρόγραφο Οκτωβρίου '68, περ. «*Διαβάζω*» *Αφιέρωμα στο Γ. Σεφέρη*, τ. 142/23.04.1986, σσ. 55-60.

[4] Παρόμοια ελληνικά τοπία σε προγενέστερα σεφερικά ποιήματα: «*Μυθιστόρημα ΙΒ'*»-«*Μποτίλια στο πέλαγος*».

[5] Χειρόγραφο Οκτώβριος '68, περ. «*Διαβάζω*»- *Αφιέρωμα στο Γ. Σεφέρη*, τ. 142/23.04.1986, σσ. 55-60.

[6] Χρ. Αντωνίου, «*Μποτίλια στο πέλαγος*» του Γ. Σεφέρη, περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 34 (άνοιξη 1985) 134. Πρβλ. «*η ποίησή μου όμως δεν αναφέρεται στο παρελθόν, παρά μιλάει για πράγματα τωρινά: Οι αναφορές στο παρελθόν είναι και αναφορές στηνπαρούσα πραγματικότητα*», «*Ο Σεφέρης συνομιλεί*». Μια συνέντευξή του στην Ανν Φιλίπ, εφ. «*Το Βήμα*», 29.08.1971.

[7] «*η πέτρα, αυθεντικό στοιχείο λιτού κάλλους της ελληνικής φύσης, είναι ταυτόχρονα ο βασικός παράγοντας της φυσικής ένδειας*», Ερ. Καψωμένος, «*Η συντακτική δομή της ποιητικής γλώσσας του Σεφέρη*», Θεσσαλονίκη 1975, σ. 450.

[8] Ξ. Α. Κοκόλης, «*Επί ασπαλάθων... 1971-1981*», εφημ. *Η Αυγή*, 20.09.1981.

[9] Ο. π.

[10] Χρ. Αντωνίου, «*Επί Ασπαλάθων...*» Γ. Σεφέρη, περ. *Τα Εκπαιδευτικά*.

[11] Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο*, Οκτώβριος '68.

[12] *Λεξικό Δημητράκου*, τ. 6, σ. 5372 β.